

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ПРАВА: ОСНОВНІ АСПЕКТИ

С. ПОГРЕБНЯК
*доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Справедливість від Античності до сьогодення розглядається як провідна ідея, обов'язковий елемент права¹. Вона є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із його загальнолюдських вимірів. Вона найбільш яскраво виражає дух права, забезпечує його змістовну легітиміацію, визначає розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказом при встановленні межі між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах. Тому справедливість слід визнавати основоположним принципом права.

З'ясування того, як ідея справедливості втілюється у праві, доцільно проводити через дослідження питання про імплементацію у правову реальність окремих аспектів справедливості.

Об'єктивна і суб'єктивна справедливість

1. *Об'єктивна, або інституційна, справедливість* є реалізацією ідеї справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо). У випадку реалізації ідеї об'єктивної (інституційної) справедливості в таких соціальних інститутах, як право і держава, об'єктивна справедливість набуває характеру *політичної* [2, с. 41].

Інституційну справедливість досить часто іменують *соціальною*. Слід зазначити, що в сучасній науці ведуться дискусії з приводу визначення змісту цього поняття. Так, сьогодні соціальну справедливість розглядають у кількох значеннях.

¹ Невипадково, за поширеною версією термін «*ius*» (право) походить від «*iustitia*» (правосуддя, справедливість). Як зазначається в Титулі I Дигестів Юстиніана, «беручись до вивчення права, слід насамперед поцікавитися, звідки виникло слово “право”». На думку Ульпіана, право дістало свою назву від справедливості (*est [ius] autem a iustitia appellatum*), оскільки, за чудовим визначенням Цельса, «право є мистецтвом про добре і справедливе» (*ius est ars boni et aequi*) [1, с. 82–83].

У широкому (неспеціальному) значенні прикметник «соціальний» лише вказує на те, що мова йде про щось громадське. Тому соціальною можна вважати або справедливість, що стосується основної структури суспільства (саме так розумів соціальну справедливість Дж. Ролз [3, с. 31]), або взагалі будь-яку справедливість, що реалізується в суспільних інституціях та практиках. У християнській соціальній етиці соціальна справедливість пов'язується зі спільним благом суспільства і здійсненням влади, розглядається як засіб, що дозволяє об'єднанням і окремим особам отримувати те, на що вони мають право (ч. III, розд. I, гл. 2, п. 401 Компендіуму Катехізису Католицької церкви [4, с. 130]).

У вузькому (спеціальному) значенні соціальна справедливість має справу з так званим «соціальним питанням» (безробіттям, соціальним захистом, бідністю тощо) [2, с. 125–126, 128] або стосується проблеми соціально-економічного розподілу [5]. У цьому спеціальному значенні вона асоціюється із соціальною державою, що має забезпечити кожному існування, гідне людини.

На нашу думку, термін «соціальна справедливість» доцільно використовувати у вузькому значенні (оскільки у разі широкого розуміння будь-яка справедливість може бути визначена як соціальна). Вважаємо, що проблема соціальної справедливості може бути зведена до вирішення другого питання в теорії Дж. Ролза — визначення змісту принципу диференціації [3, с. 414], тобто до проблеми вирішення (упорядкування) соціальних й економічних нерівностей.

2. *Суб'єктивна, або особиста, справедливість* означає добropорядність людини, яка добровільно й постійно виконує вимоги інституційної справедливості [2, с. 41]; це склад мислення, що спрямований на досягнення об'єктивної справедливості [6, с. 42]. Справедлива особа у своїх діях керується ідеями об'єктивної (інституційної) справедливості навіть тоді, коли позитивне право має прогалини, суперечності та інші недоліки або залишає той чи інший момент на власний розсуд суб'єкта права. На думку О. Гьофе, вимоги особистої справедливості як моральної чесноти влучно охоплюються відомою формулою Ульпіана щодо трьох основних приписів права: *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* — чесно жити, не завдавати шкоди іншому, віддавати кожному належне (Дигести, 1.1.10.1) [2, с. 71].

Зрозуміло, що суспільство зацікавлене в особистій справедливості як приватної, так і посадової особи. Особиста справедливість громадян, поза всяким сумнівом, підтримує ефективне функціонування правової системи, заважає перетворенню правопорядку на безправ'я.

Проте більш принциповим є додержання вимоги особистої справедливості з боку «адміністраторів» правової системи. Як підкреслював Ф. Бекон, один несправедливий вирок спричиняє більше біди, ніж багато злочинів, скоєних приватними особами; останні шкодять лише струмкам, тоді як несправедливий суддя псує саме джерело [7, с. 473]. Р. Ієринг наголошував, що жодна несправедливість, яку вимушена перенести людина, якою б тяжкою вона не була, не може зрівнятися з тією, яку здійснює поставлена Богом влада, коли вона сама порушує право. На його думку, «вбивство юстиції» є справжнім смертним гріхом права. Охоронець і вартовий закону перетворюється в його вбивцю: це — лікар, який отрує хворого, піклувальник, який душить того, ким опікується [8, с. 63–64]. За слушним зауваженням В. Речицького, несправедливість, вчинена від імені права, збуджує людей значно сильніше, ніж несправедливість, вчи-

нена від імені окремої особи. Саме звідси ця майже нелюдська вимогливість до тих, хто застосовує право, — суддів, сенаторів, президентів [9, с. 11].

Загальна й індивідуальна справедливість

Подібне розрізнення бере свій початок ще у Арістотеля, який розрізняв загальну справедливість (*justitia universalis*) і спеціальну (окрему) справедливість (*justitia particularis*) (з цього приводу див.: [10, с. 87–91]).

У літературі існують два пояснення цього арістотелівського розрізнення. Відповідно до першого пояснення відмінність полягає в рівні нормативної конкретизації: загальна справедливість як етико-філософська категорія відповідає на питання про призначення і сенс спільного, об'єднаного, соціально упорядкованого існування в суспільстві та державі, тоді як спеціальна (окрема) справедливість є етико-юридичною категорією, морально санкціонованою співмірністю в розподілі благ і їх взаємному обміні й відплаті за прояв суб'єктами тих чи інших рис у суспільстві [11, с. 391–392]. Відповідно до другого пояснення розрізнення відбувається не лише за рівнем нормативної конкретизації, а й за ступенем аксіологічної загальності. Якщо загальна справедливість є повною чеснотою, яка об'єднує в собі всі ціннісні засади соціального життя і розглядається як своєрідний еквівалент поняття «суспільне благо», то спеціальна (окрема) справедливість ототожнюється з чесністю і являє собою вже не загальний баланс цінностей, а лише одну з цінностей, яку суспільство може реалізовувати поряд з іншими (безпекою, свободою, ефективністю тощо) [12, с. 197–199].

На наш погляд, для права важливе значення може мати інший підхід до протиставлення загальної й індивідуальної справедливості, який знайшов своє найяскравіше віддзеркалення в англійському праві. Останнє проводить розрізнення між *загальною справедливістю (justice)*, яке досягається за допомогою *загального права (common law)*, що наголошує на послідовності у розгляді аналогічних справ, і *індивідуальною справедливістю (equity)*, яка націлена на належний результат за конкретною справою, не беручи до уваги інші справи, виправлення недоліків букви за допомогою духу права (право справедливості).

Формальна, змістовна і процедурна справедливість

Після появи «Теорії справедливості» Дж. Ролза (1971) у філософських дослідженнях на цю тему звичайно проводиться виокремлення формальної, змістовної і процедурної справедливості.

1. Основна ідея *формальної справедливості* — до однакового слід ставитись однаково¹. Коректного загального правила, як його визначено інституціями, влада постійно дотримується і належним чином його інтерпретує. Вважається, що сучасна розробка ідеї формальної справедливості здійснена Х. Перельманом, який з її допомогою прагнув знайти спільний елемент у безлічі різних концепцій справедливості (викладення його поглядів див.: [15, с. 52–57]). У цьому виді справедливості (справедливості як правильності) акцент зроблено на безсторонності й послідовності при застосуванні правил, тоді як питання про визначальні (сутнісні) принципи цих правил залишено поза увагою [3, с. 99].

¹ П. Рікер (див. [13, с. 99]) розглядає справедливість як формально подане «Золоте правило» («І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви» (Лк., 6, 31)). У свою чергу саме «Золоте правило» обґрунтовано визначається як загальнолюдська спадщина [14, с. 76].

Водночас О. Гюфе наголошує на тому, що безсторонність має два ступені: першим ступенем є безсторонність застосування правила, а другим — є безсторонність установлення, прийняття правила [16, с. 22]. Отже, слід пам'ятати, що формальна справедливість означає необхідність безсторонності не лише при застосуванні, а й при виробленні правил [17, с. 6]. Її мінімальною умовою є заборона на свавілля [16, с. 21].

Зрозуміло, що формальна справедливість імпліцитно присутня в самому понятті права, яке за своєю природою є нормативним явищем. Завдяки цій характеристиці право фактично виконує роль третьої, незацікавленої особи, яка вирішує конфлікти, що виникають між людьми [14, с. 71]. Важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Так, загальний характер має нормативно-правовий акт, і це само по собі вже є гарантією проти свавілля, оскільки завдяки цій властивості нормативно-правовий акт зазвичай не створюється на користь або проти конкретної особи. Досягненню формальної справедливості сприяє також інше поширене джерело права — прецедент. Нагадаємо, що доктрина прецеденту ґрунтується на принципі *stare decisis* («стояти на вирішеному»), згідно з яким суди не можуть переглядати прецеденти за своїм розсудом. Судді дотримуються принципу *stare decisis* не стільки під загрозою санкцій (звільнення з посади), скільки для того, щоб судовою практикою досягла високого ступеня єдності. Цей принцип відображає загальне правило, що «панує право, а не примха», тобто закон за однакових обставин має застосовуватися однаково, що зміцнює авторитет суддів як безсторонніх слуг правосуддя [18, с. 33].

Як підкреслює Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, справедливе застосування норм права є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість [19]. Як відомо, безсторонність (неупередженість) вимагає розгляду спірних випадків, незважаючи на особу. Це стрижнева засада будь-якого судочинства. Саме з цього і випливає образ Феміди (богині справедливості) із зав'язаними очима. Це дозволяє характеризувати суддю як третю (незацікавлену) особу в другому ступені [20, с. 17]¹. Вимога однакового ставлення лежить в основі іншого важливого принципу судочинства і здійснення адміністративних процедур — *audi alteram partem* (кожна сторона повинна мати право бути вислуханою).

У свою чергу, послідовність у застосуванні проголошених правил створює передбачуваність і означає заперечення сваволі при виведенні конкретного права у кожному окремому випадку. Ця ідея перекликається з влучним висловом Ульпіана (Дигести, 1.1.10 пр.): «*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*» (справедливість — це незмінне і постійне прагнення надати кожному належне йому право) [1, с. 86–87], в якому в цьому випадку акцентується на непорушності й постійності як відправних точках передбачуваності [21, с. 553].

«Формальна справедливість у правових інституціях, — слушно зауважує Дж. Ролз, — це просто один з аспектів правління закону, яким підтримуються і забезпечуються законні сподівання» [3, с. 100]. Одним із його порушень є неспроможність суддів та інших представників влади при вирішенні претензій

¹ Нагадаємо, що третьою (незацікавленою) особою в першому ступені є саме право.

триматися належних правил чи їх інтерпретацій. Інакше кажучи, ми можемо побачити, що ідея формальної справедливості лежить в основі формального аспекту принципу верховенства права.

Ідея формальної справедливості яскраво виявляється в юридичній мові, яка зазвичай демонструє всі ознаки риторики безособовості й нейтральності. Більшість лінгвістичних прийомів, що використовуються в юридичній мові, спрямовані на створення ефектів нейтралізації й універсалізації. Так, на думку П. Бурдьє, ефект нейтралізації виникає завдяки таким синтаксичним особливостям, як переважання пасивних конструкцій та безособових зворотів, здатних передати безособовість нормативного вислову і представити того, хто промовляє, як універсального суб'єкта, безстороннього й об'єктивного. «Ефект універсалізації, — пояснює французький соціолог, — досягається за допомогою різних прийомів: систематичне використання дійсного способу при формулюванні норм, вживання дієслів у значенні констатації в третій особі однини теперішнього чи доконаного виду минулого часу (“приймає”, “визнає”, “заявив” тощо), яке притаманне риториці офіційного констатування і протоколу; використання неозначених займенників (“кожний засуджений...”) і позачасового сьогодення (чи майбутнього юридичного), які покликані передати загальний і позачасовий характер закону; посилення на трансуб'єктивні цінності, що передбачають наявність етичного консенсусу (наприклад, “як гарний батько сімейства”); застосування лапідарних формул та сталих висловів, які не залишають простору для індивідуальних варіацій» [22, с. 82].

На нашу думку, саме стандарти формальної справедливості є тими *мінімальними вимогами справедливості*, яким має відповідати певний соціальний регулятор, щоб узагалі вважатися правом. Приблизно в такому ж напрямі мислив Г. Харт, який підкреслював, що мінімум справедливості обов'язково здійснюється скрізь, де людська поведінка регулюється публічно проголошеними та застосовуваними в судовому порядку загальними правилами [23, с. 203]. Додержання цих стандартів є своєрідним критерієм, що визначатиме межу між правом і не-правом. Коли соціальний регулятор переступає цю межу, він одразу перестає існувати як право взагалі. Інакше кажучи, право не просто поступово згасає, а йде, грюкнувши дверима [24, с. 186].

Ідея формальної справедливості у правовій сфері втілюється в принципі формальної рівності, що конкретизується у вимогах рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Як підкреслює Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки [19]. Невипадково, що для римлян, що визначали справедливість як рівність, символом (атрибутом) юстиції стали терези [25, с. 110].

2. *Змістовну справедливість* слід розуміти як додержання певних принципів, за допомогою яких можна з'ясувати, що ж конкретно належить кожному як учаснику суспільних відносин. Тут ми маємо згадати позицію Арістотеля, який підкреслював, що забезпечення справедливості — це досягнення належного (рівномірного) для учасників відносин обміну і розподілу. Якщо формальна справедливість асоціюється з принципом формальної рівності, то *справедливість змістовна втілюється в принципі пропорційності, або розмірності*.

Ідея пропорційності також знайшла своє відображення у вислові Ульпіана (Дигести, 1.1.10 пр.), що наводився вище для ілюстрації ідеї послідовності. Проте якщо справедливість як послідовність розкривається через непорушне і постійно незмінне прагнення, то пропорційність – через вимогу віддати кожному йому належне. Символом пропорційності також можуть бути терези Феміди, які в даному контексті відповідають за точність відповідних вимірювань [2, с. 13]. Конституційний Суд України теж визнає принцип розмірності (пропорційності) елементом ідеї права та ідеології справедливості (див. рішення від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності [26]).

Змістовна справедливість вимагає, зокрема, пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (тому покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного й особою винного), встановлення і диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що обумовлюють їх запровадження. Так, на думку Конституційного Суду України, розмір податкової застави виходячи із загальних принципів права повинен відповідати сумі податкового зобов'язання, що забезпечувало б конституційну вимогу справедливості та розмірності (див. рішення від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі про податкову заставу [27]). У рішенні від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності Конституційний Суд України зазначає, що обмеження прав кредиторів суб'єктів господарювання в комунальному секторі економіки на задоволення своїх вимог у провадженні у справах про банкрутство має бути розмірним (пропорційним), тобто визначеним відповідно до встановлених принципів справедливості. Для з'ясування розмірності (пропорційності) такого обмеження суд пропонує враховувати призначення інституту комунальної власності та дійсну суспільну необхідність у функціонуванні суб'єктів господарювання, заснованих на цій формі власності [26].

Пропорційність *у сфері обміну* реалізується як *еквівалентність*. Еквівалент – це встановлена досвідом рівновага між двома сторонами, умова, за якою кожен отримує своє і ніхто не залишається у програші [28, с. 179]. Отже, еквівалент є здійсненням ідеї справедливості у відносинах рівних партнерів і тісно пов'язаний з концепцією *зрівняльної справедливості (justitia commutativa)*. Зазначимо, що в сучасному суспільстві ця форма справедливості виявляється, наприклад, у таких сферах, як договірні відносини (вона втілюється насамперед у концепції справедливої ціни), трудові відносини (де діють концепції справедливих умов праці й справедливої винагороди), відносини з відшкодування шкоди (за загальним правилом завдані збитки відшкодовуються в повному обсязі). Зазвичай обмін є справедливим за умови, що він є вільним і взаємовигідним (еквівалентним). Слід погодитись із тим, що зрівняльна справедливість є справедливістю приватного права [29, с. 156].

Традиційно найскладніше розкрити зміст пропорційності *у сфері розподілу*. Зрозуміло, що за це питання відповідає концепція *розподільної справедливості (justitia distributiva)*. Як відомо, розподільна справедливість урегульовує відносини між окремими індивідами та суспільними утвореннями. Її мета – зробити кожному окрему людину причетною до спільного блага шляхом його справедливого розподілу. Тому розподільній справедливості притаманна вирішальна роль у державному і громадському житті, оскільки саме пропорційної

рівності звичайно прагнуть при зміні доходів, при покараннях, а також при розподілі соціального й інших видів забезпечення [30, с. 323]. Принцип справедливості соціального розподілу допомагає найбільш переконливому обґрунтуванню та конституюванню ідеї соціальних прав людини [31, с. 130]. Природно, що розподільна справедливість є справедливістю публічного права [29, с. 156]. Спотворений образ дистрибутивної справедливості — це корупція будь-якого виду, сприяння певним людям чи групам або їх утискування [32, с. 80].

Слід зазначити, що в юридичних джерелах цей аспект справедливості звичайно описують украй невизначено. Наприклад, Р. Циппеліус підкреслює, що право має регулювати людську поведінку в такий спосіб, який потрібен для того, аби вигоди (цінності, переваги) та обтяження (витрати, зобов'язання) були розподілені справедливо; суперечливі інтереси були задоволені в порядку, відповідно до їх ваги і значущості; ті, хто чинить карані діяння, отримували за них належну відплату, — одне слово, аби при вирішенні конфліктів, що виникають у суспільстві, панувала справедливість [33, с. 20].

Така ситуація не є дивною. Адже концепція справедливості не пропонує нам загальновизнаних змістовних принципів розподілу. Перефразуючи Р. Нозіка, можна констатувати, що прогалини в формулах «кожному за його _____» та «від кожного за його _____» і дотепер не заповнені [34, с. 205]. Наприклад, при розподілі, що ставить на меті забезпечення (досягнення) пропорційності, можуть використовуватися такі найбільш відомі історії принципи справедливості, як: кожному — одне і те ж; кожному — по заслугі; кожному — за його працю; кожному — за потребою; кожному — за рангом; кожному — те, що належить за законом [15, с. 49–57].

Як правило, саме баченням змістовних принципів справедливого розподілу насамперед і відрізняється більшість сучасних теорій справедливості (ідеться, зокрема, про ліберальні, лібертарні, комунітаристські, постмодерністські, феміністичні концепції).

Зрозуміло, що цей ідеологічний плюралізм залишає відкритим питання про те, які саме принципи справедливого розподілу мають бути втілені в праві. Для вирішення питань справедливості при їх закріпленні у праві слід, по-перше, шукати якомога ширшу міжсуб'єктну основу, а саме — правосвідомість якнайширшого кола осіб і засновані на цій правосвідомості, знову ж таки підтримувані більшістю, уявлення про справедливе. Потенційно ж консенсуальні уявлення суспільства про справедливість будуються на основі керованої здоровим глуздом совісті звичайної людини [33, с. 9, 28–29]. З метою забезпечення рівного допуску до прийняття рішень щодо принципів справедливого розподілу за громадянами мають бути визнані рівні політичні права участі («*status activus*»).

По-друге, необхідно враховувати статус України як соціальної держави. На думку Конституційного Суду України, яка викладена в рішенні від 17 березня 2005 р. № 1-рп/2005 у справі про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності, цей статус зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі й ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян [35].

По-третє, слід взяти до уваги феномен так званої «локальної справедливості», який передбачає існування в різних сферах різних критеріїв справедливості.

Демонструючи роботу локальної справедливості, Ю. Ельстер перелічує критерії, які найчастіше використовуються при розподілі різних благ: абсолютна рівність, лотерея, черга і стаж, статус, індивідуальний добробут, продуктивність, внесок, соціальна значимість, ефективний попит та ін. [36, с. 137–139]. Причому ці критерії визначаються як специфікою ресурсу, що підлягає розподілу, так і особливостями самої сфери розподілу (так, очевидно, що розподіл ресурсів у сферах охорони здоров'я, освіти, праці може ґрунтуватися на різних змістовних принципах) [17, с. 189]. Крім того, вибір визначається близькістю відносин.

Водночас слід пам'ятати, що процес правоутворення не є суто дедуктивним процесом конкретизації справедливості, це різноспрямований дедуктивно-індуктивний процес. Законодавець приймає закон на основі ціннісного рішення, в якому переплетені вимоги справедливості й доцільності (таку взаємодію можна проілюструвати на прикладі законодавства про оподаткування, коли підлягають вирішенню питання про види податків, що справляються, їх суб'єктів, бази оподаткування, ставки податків тощо). Саме рівнодіюча принципів справедливості та фактичних умов, що визначають можливість реалізації справедливості в цих історичних умовах, і формує зміст позитивного права [37, с. 182].

3. *Процедурну справедливість* можна визначити як додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії незалежно від інших обставин. Справедливість у процедурах визнається цінністю в більшості культур, місць і епох; на думку С. Хемпшира, чесність у процедурі є константою людської природи [38, с. 92].

Компонентами справедливості у цьому випадку виступають інформаційна справедливість (норми чесності, ясності, повноти, своєчасності, індивідуальності), процедурна справедливість (норми контролю за результатом, за процесом, корегування, одноманітності, нейтралізації упереджень, точності і повноти інформації, етичності), міжособистісна справедливість (норми поваги й ввічливості) [39, с. 18–25].

У літературі виділяють суто процедурну, абсолютну і неабсолютну процедурну справедливість.

3.1. *Суто процедурна справедливість* визнається там, де немає незалежного критерію для правильного результату, натомість є коректна або справедлива процедура, наслідок якої також є коректним або справедливим незалежно від його суті, — аби тільки належно дотримувалися процедури [3, с. 133]. Інакше кажучи, справедливість полягає в самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату. У цьому випадку справедливий результат — це будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури. Ілюстрацією для цієї ситуації є будь-яка гра (наприклад, карти чи футбол), якщо тільки вона ведеться чесно (за правилами). Суто процедурна справедливість лише іноді знаходить своє втілення у праві. Наприклад, вона покладена в основу інституту жеребкування, що традиційно використовується під час виборів.

3.2. На відміну від суто процедурної *абсолютна процедурна справедливість* має незалежний критерій справедливого результату та процедуру, яка з великим ступенем гарантії приводить до цього результату. Прикладом такої справедливості є спосіб розподілу пирога, коли той, хто ділить, бере свій шматок останнім (за умови, що ми прагнемо розподілити пиріг на рівні частки). Є підстави вважати, що в цьому випадку той, хто ділить, намагатиметься досягти досконалої

рівності часток. Абсолютна (досконала) процедурна справедливість також знаходить обмежене застосування в праві. Одним із нечисленних прикладів такої процедури є порядок формування складу третейського суду.

3.3. Характерною ознакою *неабсолютної процедурної справедливості* є те, що хоч і є незалежний критерій для правильного висновку, проте немає такої підхожої процедури, яка б напевно привела до нього [3, с. 133]. Зазвичай правила неабсолютної процедурної справедливості лише сприяють досягненню справедливого результату (матеріальної справедливості) внаслідок дотримання процедури, однак не гарантують його. Вони спрямовані на забезпечення неупередженості (безсторонності) і зменшення можливості свавілля (тобто формальної справедливості).

Ідея недосконалої процедурної справедливості у правовій сфері найяскравіше виявляється саме в судочинстві. Водночас вона реалізується і в інших видах юридичної діяльності, наприклад, у правотворчості. Так, процедурні правила правотворчого органу (регламент) звичайно спрямовані на забезпечення неупередженості (безсторонності), зменшення можливості свавілля і мають на меті прийняття найбільш досконалого за змістом і формою нормативно-правового акта. Наприклад, вони передбачають можливість проведення експертиз, громадських обговорень і узгоджень проектів нормативно-правових актів. Рішення про затвердження акта зазвичай приймається суб'єктом правотворчості за результатами розгляду та обговорення проекту нормативно-правового акта.

Слід зазначити, що всі аспекти справедливості є тісно пов'язаними між собою. Там, де ми знаходимо формальну справедливість, ми ймовірно знайдемо й змістовну справедливість, оскільки вони схильні йти разом. Тому принаймні вкрай несправедливі інституції рідко, а то й ніколи не бувають керовані безсторонньо й послідовно [3, с. 101]. У свою чергу, абсолютна і неабсолютна процедурна справедливість спрямовані на забезпечення змістовної справедливості (завдяки цим видам процедурної справедливості досягають допоміжної легітиматії результату [14, с. 30]), а суто процедурна — на її заміну (у випадку коли для певних відносин не можуть бути визначені принципи справедливого розподілу, процедурна справедливість гарантує первинну легітиматію результату). Крім того, процедурна справедливість сприяє реалізації формальної справедливості: саме процесуальні подробиці, точність, детальність і скрупульозність процесуальних норм, чіткість вимог і визначеність правил гарантують рівність сторін процесу й об'єктивність влади, що приймає рішення.

Отже, саме врахування у процесі правотворчості вимог формальної, змістовної і процедурної справедливості приводить до появи легітимного права, а їх одночасна реалізація у процесі судочинства свідчить про здійснення правосуддя.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Дигести* Юстиніана : пер. с лат. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. 1. Книги I–IV. — 584 с.
2. *Хеффе О.* Справедливость: Философское введение : пер. с нем. / О. Хеффе. — М. : Праксис, 2007. — 192 с.
3. *Ролз Дж.* Теория справедливости : пер. з англ. / Дж. Ролз. — К. : Основи, 2001. — 822 с.
4. *Катехизис* Католической церкви: компендиум : пер. с лат. — М. : Культ. центр «Духов. б-ка», 2007. — 216 с.

5. Прокофьев А. В. Социальная справедливость: нормативное содержание и история становления понятия / А. В. Прокофьев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ethics.iph.ras.ru/research/prokofiev_1.html
6. Радбрух Г. Философия права : пер. с нем. / Г. Радбрух. — М. : Междунар. отношения, 2004. — 240 с.
7. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон // Соч. : в 2 т. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 349–482.
8. Иеринг Р. фон. Борьба за право : пер. с нем. / Р. фон Иеринг // Избр. тр. : в 2 т. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — Т. 1. — С. 13–86.
9. Речицький В. Відповідь Всеволода Речицького Мирославу Мариновичу / В. Речицький // Права людини (ХПГ-інформ). — 2007. — № 11 (447). — С. 11–12.
10. Прокофьев А. В. Воздавать каждому должное... Введение в теорию справедливости / А. В. Прокофьев. — М. : Альфа-М, 2013. — 512 с.
11. История этических учений / под ред. А. А. Гусейнова. — М. : Гардарики, 2003. — 911 с.
12. Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов / А. В. Прокофьев ; НовГУ имени Ярослава Мудрого. — Велик. Новгород, 2006. — 284 с.
13. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість : пер. з фр. / П. Рікер. — К. : Дух і літера, 2002. — 114 с.
14. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні : пер. з нім. / О. Гьофе. — К. : Альтерпрес, 2004. — 144 с.
15. Гринберг Л. Г. Критика современных буржуазных концепций справедливости / Л. Г. Гринберг, А. И. Новиков. — Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1977. — 172 с.
16. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства : пер. с нем. / О. Хеффе. — М. : Гнозис, Ред.-издат. группа «Логос», 1994. — 328 с.
17. Шевченко А. А. Моральные и политические контексты справедливости / А. А. Шевченко. — Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2007. — 214 с.
18. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. — К. : Реферат, 2007. — 640 с.
19. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.
20. Рікер П. Справедливое : пер. с фр. / П. Рікер. — М. : Гнозис ; Логос, 2005. — 304 с.
21. Історія європейської ментальності : пер. з нім. / за ред. П. Дінцельбахера. — Львів : Літопис, 2004. — 720 с.
22. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики : пер. с фр. / П. Бурдьє. — М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. — 576 с.
23. Харт Х. Л. А. Концепція права : пер. з англ. / Х. Л. А. Харт. — К. : Сфера, 1998. — 236 с.
24. Фуллер Лон Л. Мораль права : пер. з англ. / Лон Л. Фуллер. — К. : Сфера, 1999. — 232 с.
25. Циппеліус Р. Філософія права : пер. з нім. / Р. Циппеліус. — К. : Тандем, 2000. — 300 с.
26. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства

- «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіц. вісн. України. — 2007. — № 48. — Ст. 1991.
27. *Рішення* Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 13. — Ст. 674.
 28. *Иеринг Р. фон*. Цель в праве : пер. с нем. / Р. фон Иеринг // Избр. тр.: в 2 т. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — Т. 1. — С. 87–436.
 29. *Радбрух Г.* Елементарный курс философии права / Г. Радбрух // Радбрух Г. Філософія права : пер. з нім. — К. : Тандем, 2006. — С. 137–247.
 30. *Хофмайстер Х.* Что значит мыслить философски : пер. с нем. / Х. Хофмайстер. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — 448 с.
 31. *Госепат Ш.* До обґрунтування соціальних прав людини : пер. з нім. / Ш. Госепат // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 129–162.
 32. *Гьофнер Й.* Християнське суспільне вчення : пер. з нім. / Й. Гьофнер. — Львів : Свічадо, 2002. — 304 с.
 33. *Циппеліус Р.* Юридична методологія : пер. з нім. / Р. Циппеліус. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.
 34. *Нозик Р.* Анархия, государство и утопия : пер. с англ. / Р. Нозик. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 424 с.
 35. *Рішення* Конституційного Суду України від 17 березня 2005 р. № 1-рп/2005 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 13. — Ст. 673.
 36. *Эльстер Ю.* Локальная справедливость и межличностные сравнения / Ю. Эльстер // Логос. — 2007. — № 5 (62). — С. 134–161.
 37. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — 328 с.
 38. *Хемпшир С.* Справедливость — это конфликт: душа и государство / С. Хемпшир // Логос. — 2007. — № 5 (62). — С. 91–110.
 39. *Гулевич О. А.* Социальная психология справедливости / О. А. Гулевич. — М. : Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2011. — 284 с.

Погребняк С. П. Справедливість як принцип права: основні аспекти

Анотація. У статті втілення ідеї справедливості в праві досліджується через аналіз імплементації у правову реальність окремих аспектів справедливості. Зокрема, розглядається зміст об'єктивної і суб'єктивної, загальної й індивідуальної, формальної, змістовної і процедурної справедливості, встановлюються відмінності між цими аспектами, демонструється значення кожного з них для правового регулювання. Крім того, з'ясовані особливості взаємодії між аспектами справедливості, а також визначений їхній зв'язок з іншими принципами права.

Ключові слова: справедливість, принцип права, формальна справедливість, змістовна справедливість, процедурна справедливість.

Погребняк С. П. Справедливость как принцип права: основные аспекты

Аннотация. В статье воплощение идеи справедливости в праве исследуется через анализ имплементации в правовую реальность отдельных аспектов справедливости. В частности, рассматривается содержание объективной и субъективной, общей и индивидуальной, формальной, содержательной и процедурной справедливости, устанавливаются различия между этими аспектами, демонстрируется значение каждого из них для правового регулирования. Кроме того, выяснены особенности взаимодействия между аспектами справедливости, а также определена их связь с другими принципами права.

Ключевые слова: справедливость, принцип права, формальная справедливость, содержательная справедливость, процедурная справедливость.

Pohrebniak S. Justice as a Principle of Law: Key Aspects

Summary. The idea of justice embodiment in the law is investigated in the article through the analysis of a legal reality implementation in some aspects of justice. For instance, objective and subjective, general and particular, formal, substantive and procedural aspects of justice are considered, the differences between these forms are established, and value for each regulation is demonstrated. In addition, the peculiarities of interaction between the forms are described and their relationship with other principles of law are defined.

Key words: justice, the principle of law, formal justice, substantive justice, procedural fairness.